

AZ ÍROTT ÉS BESZÉLT NYELV VISZONYÁHOZ EGY ÚJONNAN FELFEDEZETT NYELVEMLÉK KAPCSÁN

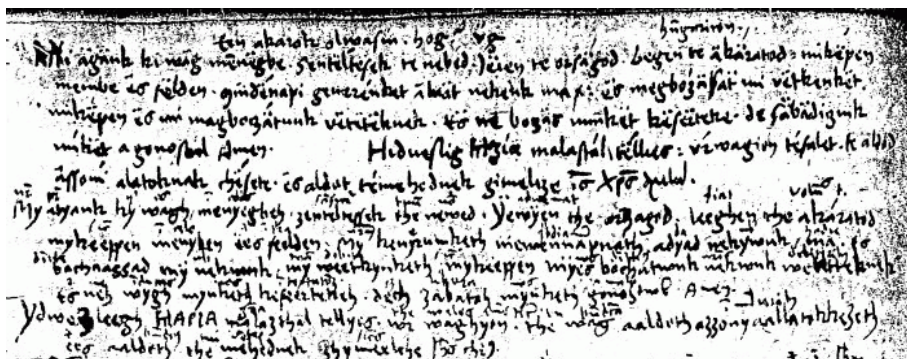
HAADER LEA

1. A kutatók és így a szakirodalom is egységes abban, hogy a nyelvi változások színtere a mindennapi beszélt nyelv. A frissebb írásokból Herman Józsefet idézem: „A változásnak egyetlen, de szinte korlátlanul sok lehetőséget nyújtó *locusa* marad: ez a folyó, tényleges nyelvi kommunikáció. A nyelvi elemek bármilyen jellegű módosulása csak a közlési aktusban résztvevők nyelvi aktivitásában jöhet létre” (2002: 402). E felismerés nyomán a beszélt nyelv vizsgálata – az újabb időkben egyre inkább – történeti aspektusból is fontos kutatási területté vált. Bár a régebbi nyelvtörténeti korok kommunikációjának színtereit általában is csak nagy nehézségek árán és csak igen töredékesen lehet rekonstruálni, a különböző korok még ezen belül is eltérő mértékben tűnnek alkalmasnak ilyesfajta vizsgálatokra. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy minél későbbi egy kor, ebből a szempontból annál több eredménnyel kecsegtethet. A magyarra nézve beszélt nyelvi vizsgálatok főként a középmagyar korról kezdődően vannak; kiemelendők itt Gergely Piroska (2002) és Pusztai Ferenc (1999) idevágó tanulmányai. A szövegtípusok, amelyekben az élőbeszéd nyomai az írott nyelven átsütnek, s amelyeket az említett tanulmányok vizsgálnak, elsősorban a jogi iratok kategóriájába tartoznak: boszorkányperek, törvénykezési és városi közgyűlési jegyzőkönyvek, számadáskönyvek, továbbá ilyenek még a misszilisok; a vizsgálatok pedig a szó- és kifejezőkészséget teszik elemzés tárgyává. A szóbeliség és írásbeliség elhatárolásában azonban – kutatóktól függően – más nyelvi szintek fontossága is előkerül: így a fonológiai-fonetikai, a morfológiai, illetőleg a szintaktikai-textológiai szinté is (Betten 1990: 326). Azt is hangsúlyozni kell azonban, hogy az írott és beszélt nyelv különbségei ellenére sok jelenség mindkettőn keresztülhúzódik (Betten 1990: 325).

Rátérve most már a címben jelzett új nyelvemlékre, az ún. MünchEml. Müncheni emlékre (MünchEml.), ez első látszatra éppen nem tűnik ideálisnak az egy nyelven belüli beszélt–írott nyelvi kettősség vizsgálatára. (A MünchEml.-kel kapcsolatos részletes tanulmányok és az emlék fényképmásolata időközben megjelent a MNy.-ben: Sarbak [2005: 147–61] és Haader [2005: 161–78], ezért az emlékekkel kapcsolatban itt most csak a legalapvetőbb tudnivalókat közöljük.) A bő egy lapnyi magyar szöveg a Bajor Állami Könyvtár egyik görög kéziratának vendégzsövege. A 114recto–114verso lapokon helyezkedik el, a 8. ívfűzet utolsó, beíratlan lapján, két nagyobb szövegegység között. A scriptor Johannes von Grafing bencés szerzetes a bajorországi ebersbergi monostorból, aki korának híres humanistájával, Johannes Reuchlinnal állt hosszú ideig kapcsolatban, tanítványa és könyvtárának használója volt. A kódexbe beírt évszámok alapján a kézirat egészének keletkezését 1495 és 1517 közé lehet tenni; a magyar szövegek is nagyjából megfelelnek a 16. sz. eleji nyelvállapotnak. A MünchEml. összesen hat különböző szövegegységből áll, ezekből azonban hármát kétszer is leírt a scriptor. A sorrend a következő: Ave sanctissima Maria (imádság); Pater noster – Ave Maria; Pater noster – Ave Maria; Credo; Nyelveml. Magnificat; Ave sanctissima Maria. Az utolsó három szövegegység elhelyezése a helyszűke miatt bonyolult: a scriptor elhatároló vonalakat alkalmazott szétválasztásukra.

Mint már utaltam rá, a MünchEml. a címben jelzett szempontból sem korát, sem jellegét tekintve nem tartozik az ideális vizsgálati anyagok közé. Aránylag korai, ómagyar kori, s ráadásul a benne szereplő szövegek (a nyelvmester kivételével) szakrális (részben talán ritualizált) szövegek, imák, tehát semmiképpen sem azok a típusok, amelyeknél az ember a beszélt és írott nyelv elkülönítésének megjeleníthetőségét várná. Szakrális szövegek esetében az írásbeli és szóbeli regiszterek összehasonlításához a Goody által (1998: 194–196) alkalmazott séma – amely szerint az írásos kommunikációt számos más mellett a nominalizáció térhódítása (a beszédbeli verbalizációval szemben), a hosszabb szavak használatának tendenciája, a kevesebb személyes névmás, bonyolult szintaktikai és szemantikai struktúrák előnyben részesítése, igeneves szerkezetek alkalmazása jellemzi – nem használható. És mégis, mindezek ellenére a szövegemlék alkalmas effajta vizsgálatra.

A MünchEml. két Miatyánkot és két Üdvözlégyet tartalmaz, mégpedig páronként összekapcsolva az imádságokat (Miatyánk – Üdvözlégy), úgy, ahogy azt szokás volt, és máig szokás mondani. Ez a két páros egymástól több szempontból jelentősen különbözik.

A fényképmásolatra nézve feltűnik, hogy az első blokk latin megfelelő nélküli, a második viszont az egyes szavak fölött latin értelmező jellegű fordítás-sal is el van látva. Az első imapáros szavai fölött ezzel szemben hangszúlyjel-ek vannak (németes hangsúlyozást tükrözve), míg a második fölött ilyenek nem találhatók. Az első Pater noster – Ave Maria együttes elé, a lap legtetéjére a scriptor egy „beszédes” bejegyzést illesztett, amely így szól: *Een akarok o l w a s n i . hog? vg.* Ez arra való utalás, hogy ami ezután következik, az hangzó szöveggént, szinte korabeli fonetikai átírásként működik a számára. Már előre kimondhatjuk: az első imapáros a beszélt nyelvben használatos változatot, míg a második az írott nyelvit jeleníti meg.

2. A Pater nostereket összevetve: az első szembevetendő különbség a hangjelölést, a fonológiai-fonetikai szintet érinti. Mutatóul az alábbi két sorban az első és a második változathoz néhány vers áll; a felső sor az első, az alsó a második Miatyánk szövegéből van:

Mi ägänk ki wäg mēnēgbe. Sentēltesek te nebed. İēien te orsägod.
My atyank ky wagh menyegbeh zenteltessek the newed Yewjēn the orzagod

A következő táblázat a MünchEml.-ben levő két Pater noster hangjelölését hasonlítja össze:

MAGÁNHANGZÓK			MÁSSALHANGZÓK		
fonéma	graféma		fonéma	graféma	
	I. vált.	II. vált.		I. vált.	II. vált.
a	ä, a	a	cs	cz, z (?)	ch
á	ä	aa	gy	g	g(h)
e	ë, e	ee (<i>feelden</i>)	j	i	y
é	ë	ee	ny	n	ny
í	i	y	s	s	s
ö	–	ew	sz	s	z-, -s-
u	w	w	ty	–	ty
ü	–	u, w	v	v-, w-	w-, -w-

Az első változat hangjelöléséből világosan kitetszik, hogy az imádságot német (bajor-osztrák) anyanyelvű személy vetette papírra. Ennek a hangjelölésnek számunkra az a legnagyobb érdeme, hogy biztonsággal utal arra: a *szöveg a beszélt* nyelvi regiszterbe tartozik. (Az ómagyarrá nézve talán állíthatjuk, hogy ez a bizonyosság csak úgy adatik meg, ha a lejegyző nem anyanyelvű.) Maga a szöveg erősen illabiális, *ö* és *ü* fonéma nem fordul elő benne. További sajátosságai: többször található benne mássalhangzó-rövidülést intervokalikus helyzetben: *Sentëltesek*, *Mindënapî*, *mîkëpen* (két esetben is); szóvégi zöngétlenedést: *abiät* [adjad], *megbozässät*; előfordul hangcsere: *nebed* [neved]; hasonulás: *membe*; zöngésülés: *generenket* [kenyerünket]. Ebben az első Pater noster-szövegváltozatban nem használatos a hangérték nélküli *h*. Jellegetes viszont az umlaut alkalmazása. Hogy ez csak jelölés volt-e (mint az *ÿg* szóban), vagy takart-e nyelvállásfokok közötti közeledést is, nehéz megítélni. Az umlauttal ellátott magánhangzók (*a*, *e*) nyíltsági foka a német nyelvtörténet során is változott, a középfelnémet korban az *ä* nyíltság tekintetében közelített az *ë*-hez (Mettke 2000: 34). Megléte azonban kétségtelenül német lejegyzőre vall.

A második Pater noster hangjelölése egészen más. Ebben a kódexekből ismerős, írott nyelvi megoldásokat látjuk. Ebben a Miatyánkban a mássalhangzók intervokalikus helyzetben nem rövidülnek meg: *zenteltessek*, *mykeuppen* (két esetben); nincs szóvégi zöngétlenedés: *adyad*, *bachaassad*; általános a hangérték nélküli *h*: *the*, *weetynketh*, *neh*, *menyegbeh*, *mynketh* (kétszer), *wygh*, *keseertetreh*, *dech*.

Az első Pater noster-szöveg, a beszélt nyelvi változat további olyan *m o r f o - l ó g i a i - s z i n t a k t i k a i* jelenségeket is felmutat, amelyek az ómagyar kor folyamán egyre gyakoribbá váltak, tehát a későbbi nyelvéllapotok felé mutatnak, nyelvi változást tükröznek. Ezek közé tartozik az igekötő-használat.¹ A Miatyánk első változatában bőségesen található igekötőt: *ës megbozässät mi vëtkenkët. mîkëpen ës mi magboczüntunk vëtetëknëk... de säbädiczmk mîkët a gonostwl*, a kódexváltozatokból ellenben vagy teljesen hiányzik, vagy csak elvétve fordul elő. A *gonosz* előtti névelő

¹ Az összevetés a továbbiakban az ómagyar kódexekben található valamennyi – összesen kilenc – Pater noster-szövegre kiterjed; hogy mely kódexekről van szó, az alább idézett versből kiderül.

szintén nincs meg egyetlen más variánsban sem. Okvetlenül megjegyzésre méltó még a *sābādīcīzm* és a *zabatah* kettőssége. Az első, beszélt nyelvi változatban az *-ít* képzős ige felszólító módú alakjának máig érvényes alakját látjuk már, míg a második szöveg az archaikusabb *oχ* (*ah*) változatot tartalmazza. Ezt az írott nyelvi alakok konzerválták (a kódexvariánsok közül e tekintetben egyedül a SzékK. kivétel). Figyelemre méltó kettősség mutatkozik ebből a szempontból az ÉrsK. egy adatpárosában: a Pater noster szövegét közlő sorban az archaikus *zabadoh* áll, a közvetlenül utána álló szövegmagyarázásban viszont már *zabadyczon* van (165).

A MünchEml. első és második Pater nostere között van egy – immár a *s z ö - v e g s z i n t e t* érintő – igen fontos eltérés: a beszélt nyelvi Miatyánk szövege megformálására nézve előre, a későbbi korok használatának irányába mutat. Az egyik verset olyan változatban olvashatjuk benne, amely máig használatos, miközben ennek a megformálásnak megfelelő változat nincs a többi szövegvariáns között. Amit itt a scriptor leírt, az bizonyosan az élőbeszédben kialakult, a napi gyakorlatban alkalmazott forma volt:

Mindēnapi generenket abiāt nekenk ma (MünchEml. első változat.)

My kenyerumketh mennennapnath adyad nekywnk ma (MünchEml. második változat)

Mi tēfti keñēzōnc felet valo kēñēzēt aggad mūnēkōnc ma (MünchK. 12rb)

Mū mēdž napi keñēzōnkēt aggad mūnēkōnc ma (MünchK. 68rb)

mý menyeĵ kŷñerwnket aggyad nekvnk ma (JordK. 370)

mŷ kŷñerwnket naponkedŷat aggyad nekŵnk ma (JordK. 563)

MI keñerōnket mīndōn napŷath aggyad nekōnc ma (NagyszK. 347)

Mŷ mŷnden napŷ Kŷñerŷnkōt aggyad nekvnk Ez napon (SzékK. 127)

Mŷ kenyerūketh mŷnden napŷath agyad neekwnk ma (ÉrsK. 164)

Mŷ keñerōnket : naponkedied : aggyad : nekōnk : ma (DebrK. 472)

mŷ keñerōnkket naponkedŷet aggyad nekōnc ma (DebrK. 476; csupán helyesírási eltéréssel a 472-től)

mŷkeñerōnkoth menden napŷath aggyadh nekōnk maa (PeerK. 279)

A fentiekből következően megállapítható: hangjelölési, grammatikai és szövegformálási érvek szólnak amellest, hogy a MünchEml. első Pater noster változatában nagy valószínűséggel a kor szóbeli gyakorlatában kialakult Miatyánk áll előttünk, német anyanyelvű személy tolmácsolásában. Ettől jelentősen eltér a második változat, amely a kódexek írásbeliségéből származó szövegnek mutatkozik.

3. Az Ave Maria esetében kevesebb a nyom a két regiszter elkülönülésében. Ennek egyik oka, hogy maga a szöveg is lényegesen kisebb. Ebben a korban ez az imádság ugyanis még csak a jelenleginek az első részét tartalmazta, azaz Lk. 1, 28 + 1, 42. versét, s csak később egészült ki a ma használatos ima második részével. A teljes imaszöveg hivatalos liturgikus könyvben először 1525-ben jelent meg egy Ferenc-rendi breviáriumban, Párizsban.

A MünchEml. két Ave Mariájának szövege között csak kicsi és lényegtelen eltérések vannak. Ami azonban a fonéma-graféma viszonyokat, a hangjelölést illeti, az eltérések, akárcsak a Pater noster esetében, meglehetősek.

MAGÁNHANGZÓK			MÁSSALHANGZÓK		
fonéma	graféma		fonéma	graféma	
	I. vált.	II. vált.		I. vált.	II. vált.
a	a	a	cs	cz	ch
á	a	aa	gy	g-, -g, -gi-	gh, ghÿ, -g
e	ë, e	e	k	ch	k
é	e	ee	ly	li	ly
i	i	y	ny	ni	ny
ö	–	–	sz	s	z
u	v-	w-	v	-u-, w-	-w-, w-
			z	s	z

Ha az Ave Maria és a Pater noster első változatának hangjelölését vetjük össze, feltűnik, hogy az *a*-ról eltűnnek az umlautok. Továbbra is a németes jelleget és a beszélt nyelvi regisztert mutatja viszont a zöngésülés–zöngétlenedés: *tefalet*, *aldod* [= áldott]; a mássalhangzó-rövidülés intervokális helyzetben: *chësete*.

A második Ave Maria-változat ismét csak a kódexek írott nyelvi gyakorlatát követi. Ezt a szöveget biztosan másolatnak mutatja, hogy két kifejejtett szó (*the weled*) utólagosan van betoldva a sorközbe.

4. Az, hogy a MünchEml. egész tartalmára, összes szövegegységére nézve a beszélt nyelvi – írott nyelvi kettősség legtisztábban a Pater noster – Ave Maria imapárosban érhető tetten, pragmatikai ügy. A vallásos élet gyakorlatának kiemelkedő fontosságú imaszövegei ezek; nem véletlen, hogy a kódexekben a megfelelő helyeken csupán jelezni szokták, hogy ott hány Pater és hány Ave következik. A szöveg leírására nem volt szükség, mert azt fejből mindenki tudta. Ennek a háttérben természetesen erős szóbeliség áll. Ezen imák teljes szövegű lejegyzéseinek nagyobb része magyarázatos (a bibliafordításokban szereplők természetesen kivételek): az egyes versek után azok részletező kifejtése következik.

Az egyéb szövegegységek közül (elemzésüket l. Haader 2005) szintén hordoz beszélt nyelvi vonásokat az egyváltozatú Magnificat. Ez is napi használatú imádság volt, de szűkebb körben, az egyházi emberek számára: a naponta kötelezően mondandó zsoltosma egyik hórájának, a vesperásnak a része. Egyváltozatú a Credo is, szövege azonban még az írott nyelvek között is archaikus, sok íráshibával, ami többszörös másolatot feltételez. Ez az ún. apostoli hitvallás az ünnepi és vasárnapi misék része volt, és mindössze két kódexben (PeerK. és NagyszK.) található meg. Párosan fordul elő, de mindkét változatában írott nyelvű az Ave sanctissima Maria. Kétszeri megjelenése – miközben egyetlen magyar kódex sem tartalmazza – csak valamilyen, a scriptortól származó egyéni kötődéssel magyarázható; valószínűleg Johannes Reuchlinnal van összefüggésben. Végül jellegéből fakadóan is csupán beszélt nyelvi lehet a nyelvmester, amelynek nyelvi és tartalmi sajátosságai, valamint az ómagyar kori egyéb nyelvmesterekkel való egybevetése pragmatikai szempontból nagyon tanulságos.

Azt mondhatjuk tehát, hogy – több más mellett – a MünchEml.-nek az eddig ismert nyelvemlékekhez képest az a legfőbb novuma, hogy korai, ómagyar kori szövegeken mutatja meg: még a legnehezebben változó szakrális szövegeknek is megvolt az

írott változattól eltérő, egykorú beszélt nyelvi formájuk – visszaigazolva a korban folyó nyelvi változásokat, mégpedig nem elsősorban és nem csupán lexémaszinten, hanem ennél lényegesen tágabban: hangjelölési, morfológiai-szintaktikai és szövegformálási szinten is. A mindennapi használatban való csiszolódás, a beszélt nyelviség pedig függvénye volt pragmatikai tényezőknek, a gyakori szóbeli használat igényének-szükségének. Ezt a pragmatikai szempontot a többi szövegegység nyelvisége, a beszélt nyelvi – írott nyelvi skálán való elhelyezkedése is igazolja.

HIVATKOZÁSOK

- Betten, Anne 1998: Zur Problematik der Abgrenzung von Mündlichkeit und Schriftlichkeit bei mittelalterlichen Texten, in Anne Betten–Claudia M. Riedl szerk.: *Neuere Forschungen zur historischen Syntax des Deutschen*, Tübingen, Max Niemeyer, 324–35.
- B. Gergely Piroska 2002: A közéleti és a beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben, in Hoffmann István–Juhász Dezső–Péntek János szerk.: *Hungarológia és dimenzionális nyelvészlelet*, Debrecen–Jyväskylä, 187–99.
- Goody, Jack 1998: Nyelv és írás, in Nyíri Kristóf–Szécsi Gábor szerk.: *Szóbeliség és írásbeliség*, Budapest, Áron, 189–221.
- Haader Lea 2005: A Münchener emlék, *Magyar Nyelv* **101**, 161–78.
- Herman József 2002: A történeti nyelvészettől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlatok, in Bakró-Nagy Marianne–Bánréti Zoltán–É. Kiss Katalin szerk.: *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*, Budapest, Osiris, 389–407.
- Mettke, Heinz 2000: *Mittelhochdeutsche Grammatik*, Tübingen, Niemeyer.
- Pusztai Ferenc 1999: Beszélt nyelv a középmagyarban, *Névtani Értesítő* **21**, 380–6.
- Sarbak Gábor 2005: Magyar nyelvemlék a XVI. század elejéről a Bajor Nemzeti Könyvtárban, *Magyar Nyelv* **101**, 147–61.